

■ УДК 125.5.9 ЕПІКТЕТ

М. В. Дяченко, доктор філософських наук, професор кафедри філософії та політології, Харківська державна академія культури, м. Харків

ЕТИЧНИЙ РАЦІОНАЛІЗМ ЕПІКТЕТА

Зазначено, що, згідно з Епікетом, за будь-яких обставин не можна втрачати прагнення правильно мислити, а, отже, правильно говорити і діяти. На основі розуму формуються кращі духовні, передусім етичні цінності. Раціональний самоконтроль морального життя залежить від дисципліни духу, орозумленої волі особистості.

Ключові слова: *життя, людина, розум, думка, мудрість, етика, спосіб життя.*

Н. В. Дьяченко, доктор философских наук, профессор кафедры философии и политологии, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

ЭТИЧЕСКИЙ РАЦИОНАЛИЗМ ЭПИКТЕТА

Отмечается, что, согласно Эпиктету, при всяких обстоятельствах нельзя терять стремления правильно мыслить и, следовательно, правильно говорить и действовать. На основе разума формируются лучшие духовные, в первую очередь, этические ценности. Рациональный самоконтроль нравственной жизни зависит от дисциплины духа, оразумленной воли личности.

Ключевые слова: *жизнь, человек, разум, мысль, мудрость, этика, образ жизни.*

M. V. Diachenko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Philosophy and Political Science, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

EPICETUS'S MORAL RATIONALISM

The author of this paper states that, according to the Epictetus, one can not lose the desire to think correctly, and, consequently, to speak and act correctly under any circumstances. The best spiritual, first of all, ethical values are developed on the basis of reason. Rational self-control of moral life depends on the discipline of the spirit, the reasonable will of the individual.

Key words: *life, individual, mind, thought, wisdom, ethics, way of life.*

Постановка проблеми. Стоїцизм — один із провідних напрямів в античній філософії — проіснував понад тисячу років. У його розвитку визначають декілька періодів (давньогрецький і давньоримський) та етапів (усього чотири). Третій період припадає на I–II ст. н.е., його найвідомішими представниками були Сенека, Марк Аврелій, Музоній Руф, котрі репрезентували філософію Стародавнього Риму. До цієї когорти філософів належав і Епікет (50–138 рр. н.е.). Відомо, що він був рабом одного з охоронців Нерона, навіть деякий час виконував обов'язки секретаря цього імператора (слово «Епікетет» означає «прикуплений»). Вивчав філософію під керівництвом Ефрата і стоїка Музонія Руфа, після визволення з рабства відкрив власну фі-

лософську школу. Свої знання учням він передавав усно — у бесідах, які, на щастя, збереглися для нащадків завдяки записам одного із слухачів — сенатора Флавія Арріана.

Римські стоїки стали знаменитими передусім завдяки своїй етичній філософії, якій приділяли значно більше уваги, ніж, приміром, фізиці або логіці. Основне питання етики як теорії моралі — як жити людині в контексті її відносин з природою і зі своїм ближнім, ширше — із соціумом. Таким чином, свою етику стоїки розуміли як практичну філософію, тобто мудрість. Головний етичний принцип — «жити в злагоді з природою» — кінцева межа буття людини і соціуму. Жити в злагоді з природою — те саме, що жити розумно і добродібно. І, навпаки, жити розумно і добродібно — означає те саме, що жити згідно із законами природи (*Диоген Лаэртский*, 1986, с. 273).

Саме цих філософсько-етичних настанов і дотримує у своєму вченні Епіктет.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософія давньоримських стоїків постійно перебуває в центрі уваги авторів, котрі звертаються до античної культури, аналізують специфіку окремих філософських напрямів і шкіл, розглядають їх зміст і значення в контексті викликів сучасного цивілізаційного розвитку людства. Серед дослідників творчості давньоримського стоїцизму, зокрема філософії Епіктета, назвемо В. Черткова, А. Лосева, С. Котляревського, В. Сапова, С. Ожегова (*Ожегов*, 2015).

Відомо, що Л. Толстой читав і регулярно перечитував праці видатних представників світової філософії, літератури, мистецтва, політичних і громадських діячів. У 1903 р. він склав збірку афоризмів і висловлювань окремих мислителів під назвою «Думки мудрих людей на кожний день» (*Толстой*, 2008). Серед авторів висловлювань чільне місце належить і давньоримському мудрецеві — Епікету. Друг і послідовник Л. Толстого, його секретар В. Чертков двічі — у 1904 та у 1911 рр. — публікував книгу «Римський мудрець Епіктет, його життя і вчення», в них він упорядкував достовірні записи, у яких викладено основні ідеї і висловлювання цього мислителя (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 446–447).

До окремих думок і висловлювань давньоримських стоїків, зокрема Епіктета, звертався і відомий американський письменник Д. Карнегі (2005).

Мета статті — розглянути філософські ідеї, морально-етичні настанови Епіктета, виявити їх значення для формування світоглядних орієнтирів сучасної людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основна інстанція, до якої має апелювати людина в перебігу свого життя, — це розум.

Бог подарував його людині зовсім не випадково, завдяки цьому «дарункові» вона має здатність бути вищою за тварину, а в окремих випадках — богоподібною. Перша велика користь від нього — це впорядкування, орозумлення людиною свого життя, плекання доброчесності. Оптимально організований розум (іноді Епіктет використовує поняття «здоровий глузд» як еквівалент поняттю «розум») — спасіння для людини, котра переживає духовну кризу або втратила життєві орієнтири. Він підсилює волю, формує мужність у ставленні людини до непередбачуваних подій, що порушують «нормальний» перебіг життя. За будь-яких обставин не можна втрачати прагнення правильно мислити, а отже, правильно говорити і діяти. Аналітика і ще раз аналітика, діалог із самим собою, дослухання до голосу свого розуму і своєї совісті — запорака добродісного життя. «Розберись, як слід, з самим собою, — закликає Епіктет, звертаючись до свого співбесідника, котрий переживає духовну кризу, — <...> не говори, що в тебе немає сил, не вчиняй, як легкодухі плавці, які не борються з течією ріки і дозволяють знести себе в море. Пам'ятай, що керувати розумом дуже легко, варто тільки побажати жити краще — і розум виправиться» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 206). Згідно з Епіктетом, на основі розуму формуються кращі духовні, зокрема етичні, цінності — мужність, стійкість, добродісність, смиренність. І навпаки, нерозумність, відхилення від розуму спричиняють аморальні помисли і вчинки. Раціональний самоконтроль морального життя залежить від духовної самодисципліни, орозумленої волі особистості. Ось як конкретизує це положення філософ: «Коли у твоєму розумі починає виникати будь-яка спокуслива думка, то вступай з нею в боротьбу. Скажи їй: — Почекай трохи, думко! Дай мені розібратися, хто ти є і до чого схиляєш мене. Дай мені обміркувати тебе. Потім не давай їй ходу далі й уяви собі: зрозуміліше все те, що з того вийде, якщо ти піддасися цій спокусливій думці... Якщо ти привчиш себе до такої боротьби, ти сам побачиш, яким силачем ти зробишся. Істинний борець — той, хто бореться зі своїми спокусливими помислами. Борись, друже, і не давай себе затягнути в болото. Боротьба ця свята і наближує тебе до Бога. Від її успішності залежать твоя свобода, — спокій і щастя твого життя» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 209).

Самосвідомість у формі постійно мобілізованої раціональності — головна умова «справжньої» людини, це те, що відрізняє її від стану тваринності. «Знай же, — зазначає Епіктет, — що в тебе є все необхідне для того, щоб жити розумно і добродісно і бути вищою за тварин» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 208). Якщо людина припиняє спостерігати за собою, лінується по-

вськденно аналізувати свої дії, вона безповоротно втрачає себе як особистість. Така духовна слабкість деморалізує її. Для аргументації цих настанов Епіктет використовує один з риторичних засобів — самодіалог, який слугує заміною живої бесіди, виклад філософського повчання стає переконливішим, оскільки містить фрагменти повсякденного дискурсивного спілкування. Означений жанр у риторичі має назву «діатриба». За часів античності він був універсальною формою популярного моралістичного філософствування (Ожегов, 2015, с. 17). Наведемо один із таких прикладів використання означеного жанру стосовно настанови «спостереження за собою»:

« — Але сьогодні мені хочеться пограти і потанцювати.

— Ну що ж! Це аж ніяк не перешкоджає тобі водночас спостерігати за собою. Ніщо не може зіпсуватися від уваги чи стати кращим від неувagi. Без уваги ні тесляр не виконає своєї роботи, ні керманіч не впорається з кораблем. Якщо ти хоча би один раз зробиш що-небудь без уваги, то потім тобі складно буде опанувати себе і ти легко спокусишся на щось інше» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 227).

Слід зауважити, що етичний раціоналізм Епіктета містить виразну аксіологічну складову. Ту чи іншу подію суб'єкт має оцінювати як певний факт, що або підвладний його дії, або не підвладний. Одна справа, якщо він підвладний суб'єктові, тоді суб'єкт може вплинути на нього, змінити хід події, інша — коли не підвладний і людина нічого з ним вдіяти не зможе. Епітет розмірковує приблизно таким чином: те, що підвладне тобі, сприймай як «твоє», оцінюй його в контексті твого розуму і твоєї моралі і, якщо потрібно, змінюй його. А те, що «не твоє», сприймай, оцінюй індиферентно, адже воно не підвладне тобі. Найрозумнішим ставленням до нього буде покірне сприйняття як такого, що існує поза твоїм впливом. Наприклад, багато хто з людей уважає, що смерть — це зло. Але ж людина не може її уникнути, вона поза її владою, отже, смерть і не добро, і не зло, вона просто є. Ось як розкриває цю життєву стратегію Епіктет: «З усього того, що Бог дає нам у цьому житті, Він одну частину віддає в наше повне розпорядження: вона складає немовби нашу власність; друга ж частина існує поза нашою владою, так би мовити, не належить нам: усе, що інші можуть зв'язати, силоміць забрати, не належить нам; а все те, чому ніхто і ніщо не може перешкодити або заподіяти шкоду, становить нашу власність» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 216).

Отже, щастя, як і нещастя людини, згідно з Епіктетом, цілком залежать від її ставлення до життя — розумного чи нерозумного. Розумне ставлення — необхідна умова досягнення щастя, нерозум-

не — унеможливилося його. «Хіба для того Бог наділив нас розумом, щоби ми були нещасливими і проводили все своє життя в сльозах? — запитує філософ. — Уся справа в тому, щоби бажати того, що нам підвладне, того, що можливе. Хто бажає неможливого, той раб і дурень, що повстає супроти свого господаря — Бога. Господар наш бажає, щоби ми були щасливими, але для цього нам необхідно пам'ятати, що все народжене повинно померти і що люди повинні розлучатися» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 217).

Отже, Епіктет позиціює себе як послідовний етичний раціоналіст. Основні сили його етичної парадигми такі: хто живе розумно, той позбавлений мирських хвилювань і знає, у чому благо; для розумної людини не повинно бути труднощів у зовнішніх справах; розумна людина в усьому може знайти собі користь; ремствувати нерозумно; розумна людина не стане засмучуватися людським пересудам і не заздритиме іншим. Квінтесенцією поглядів мислителя є думка, що стала філософським афоризмом: якщо не зможеш змінити обставини, зміни своє ставлення до них.

Епітет проводить думку про те, що розумна людина і мудра людина — не одне і те саме. По-перше, людина може розумно мислити, висловлювати цілком прийнятні істини, але все це робиться заради слави, заробляння нечесним способом грошей і навіть здійснення поганих справ. «Хіба можна сказати про людину, що вона — тесляр чи музикант, якщо бачиш у неї в руках сокиру або гуслі? Так само не можна назвати людину мудрою, якщо вона говорить мудрі слова». Філософ роз'яснює: «Мудрою можна назвати людину тільки тоді, коли вона не тільки розумно мислить, але й на ділі намагається поступати згідно з тим, що вона говорить. Ми добре вміємо розпізнавати ремісника, але часто помиляємося в тому, хто мудра людина, оскільки так схильні судити про це за його словами або за зовнішнім виглядом» (*Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 229).

Є й такі люди, зазначає Епіктет, котрі, як тільки послухають настанови мудрих, й самі починають інших навчати мудрості. Самі ж вони ведуть несправедне життя, а їхні «мудрі» думки суперечать їхньому особистому способу буття. Але перш ніж повчати людей, таким людям необхідно, як мінімум, глибоко пізнати життя, пізнати самого себе і не повчати без явного Божого благословення.

Істинно розумна («справжня», за висловом Епікетета) людина — це активний суб'єкт пізнання і практичної дії. Розум спонукає її до морального самовдосконалення, благочинства, творіння добра: упорядковує своє внутрішнє духовне життя, не давай ходу журбі, страху, заздрості, корисливості, жадібності, неприязності, розбещеності й нестримності. На кожному кроці людині трапляються неприєм-

ності, але вони не повинні вибивати її з колії повсякденного життя. Адже Бог дав людині розум для того, щоби спокійно переносити будь-які негаразди. «Непереносимих неприємностей розумна людина не зустріне в житті: для неї їх немає, — зазначає філософ. — Утім, як часто замість того, щоби дивитися прямо в очі якої-небудь неприємності, ти малодушно намагаєшся уникати її. Чи не краще радіти з того, що Бог надав нам владу не засмучуватися тим, що з нами відбувається, крім нашої волі, і дякувати Йому за це» (*Римские стоики: Сенека, Епиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 250). Бог дав людині свободу у вирішенні тих питань, які підвладні її розуму. Отже, від людини багато чого залежить в цьому житті, якщо вона правильно використовує свій розум. Він має бути в пріоритеті. У різних варіантах і з різною аргументацією Епиктет обґрунтовує цю думку. Ось один із його афоризмів: «Від тілесних уз природа звільняє смертю, як від бідності — багатством, а від уз духовних однією добродієністю — знанням, навчанням і працею» (*Римские стоики: Сенека, Епиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 252).

«Чому люди тривожаться і непокояться?», — запитував Епиктет і висловлював припущення: мабуть, стривожена людина «хоче чогось такого, що їй невідвладне і чим вона не може сама розпорядитися; тому що коли я чогось хочу і воно мені відвладне, це мене не бентежить, і я роблю те, що бажане для мене» (*Римские стоики: Сенека, Епиктет, Марк Аврелий*, 1995, с. 211). Подібні думки висловлював у своїх книгах-бестселерах великий американський оптиміст ХХ ст. Дейл Карнегі. Він неодноразово засвідчував свою прихильність до етичної філософії давньоримських стоїків. «Наші думки створюють нас», — повторював цей автор, посилаючись на сентенцію Марка Аврелія: «Наше життя — це те, що ми про нього думаємо». Дев'ять слів, які містяться в цьому вислові, на думку Д. Карнегі, «можуть змінити наше життя» (*Карнеги*, 2005, с. 486).

Аналогічні висловлювання, у різних варіантах, знаходив Д. Карнегі (2005, с. 491) і в Епиктета: «Епиктет, видатний філософ-стоїк, говорив, що нам краще вилучати з нашого розуму погані думки, ніж непокоїтись пухлинами і наривами». І навіть назва однієї з його книг «Як припити тривожитися і почати жити» є певною парафразою відомих висловлювань Епиктета. Глава IX цієї книги має заголовок «Прийміть неминуче». У ній проводиться думка: розум підказує, що неминуче слід мужньо визнавати, рахуватися з ним, адже людина, як повчає Епиктет, не може змінити або ж зважати на нього. Д. Карнегі в контексті цієї думки цитує кредо відомої феміністки Маргарет Фуллер: «Я приймаю Всесвіт!» (с. 467). Він формулює правило життя, з яким, напевне, погодився б і Епиктет (с. 485): «Прийміть

неминуче. Якщо обставини перевищують ваші сили і можливості і ви не можете змінити чи виправити яку-небудь ситуацію, то скажіть собі: “Це так. Це не може бути інакше”».

Висновки. Отже, Епіктет позиціює себе як послідовний етичний раціоналіст. Основні посили його вчення ґрунтуються на ідеї єдності в житті «справжньої» людини таких складових, як розум і добродієність. За допомогою розуму людина впорядковує своє життя, орозумлює його, підносить себе над тваринним світом, стає богоподібною. Оптимально організований розум — спасіння для людини, котра переживає духовну кризу, втрачає життєві орієнтири. Він підсилює і спрямовує волю, за його допомогою формуються кращі моральні цінності — мужність, стійкість, добродієність, смиренність перед неминучим. І навпаки, нерозумність, відхилення від розуму призводять до аморальних помислів і вчинків. Раціональний самоконтроль морального життя залежить від самодисципліни духу, орозумленої волі особистості. Розумна регламентація особистого життя — запорука свободи людини, її стійкості перед викликами часу.

Список посилань

- Лаэртский, Д. (1986). *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. Москва: Мысль.
- Карнеги, Д. (2005). *Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. Как развить уверенность в себе и влиять на людей путем публичных выступлений. Как перестать беспокоиться и начать жить*. Москва: ООО «Евро-пресс»; ООО «Дом Славянской Книги».
- Ожегов, С. (2015). *Сенека: философ, прозаик, поэт. Сенека Луций Анней. Нравственные письма к Луцилию* (с. 5–22). Санкт-Петербург: Азбука, Азбука-Аттикус.
- Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*. (1995). Москва: Республика.
- Толстой, Л. Н. (2008). *Мысли мудрых людей. На каждый день*. Харьков: «Фолио».

References

- Laërtius, D. (1986). *On the life, teachings and sayings of the famous philosophers*. Moscow: the Thought. [In Russian].
- Carnegie, D. (2005). *How to win friends and influence people. How to develop self-confidence and influence people through public speaking. How to stop worrying and start living*. Moscow: LLC Euro-Press; LLC “House of the Slavic Book”. [In Russian].
- Ozhegov, S. (2015). *Seneca: philosopher, prose writer, poet*. In *Seneca Lucius Annaeus. Moral letters to Lucilius* (pp. 5-22). St. Petersburg: ABC, Azbuka-Atticus. [In Russian].
- Roman Stoics: Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius*. (1995). Moscow: the Republic. [In Russian].
- Tolstoy, L. N. (2008). *Thoughts of wise people. On every day*. Kharkov: Folio. [In Russian].

UDC 125.5.9 EPICTETUS

M. V. Diachenko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Philosophy and Political Science, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

rvv2000k@ukr.net

<http://orcid.org/000-0001-7153-8172>

EPICTETUS'S MORAL RATIONALISM

The aim of this paper is to examine the ideas of Epictetus, one of the representatives of ancient Roman stoicism, who regards an individual as a reasonable, virtuous and, due to these qualities, free human being able to live in harmony with nature and come off best in the struggle for self-preservation.

Research Methodology. The paper is based on three methodological approaches, namely, historical, sociocultural and systemic ones, which help to identify the specific character of Epictetus's teaching about a human being as a natural and social phenomenon. According to the aim of this paper the author uses analytical, comparative and terminological methods of research. An additional descriptive method is used to present the content of Epictetus's moral teaching.

Results. Epictetus presents himself as a consistent ethical rationalist. The main provisions of his teaching are based on the idea of unity in the life of a "real" person such components as reason and virtue. Reason helps a person to organize his life, make it rational, dominate the animal world, make him godlike. Reason organized in an optimum manner serves as an escape for a person who undergoes a spiritual crisis and loses value orientations. It strengthens and directs the will. Such the best moral qualities as courage, spiritual strength, virtue, humility are developed with its help. In contrast, irrationality and deviation from reason cause the emergence of immoral intentions and actions. Rational self-control of ethical life depends on the self-discipline of the spirit and the will of the individual. Reasonable regulation of personal life is key to human freedom, its spiritual strength against the challenges of time.

Novelty. The author substantiates the idea that, according to Epictetus, the best spiritual, first of all, ethical values are developed on the basis of reason. Rational self-control of moral life depends on the discipline of the spirit, the reasonable will of the individual.

The practical significance. The information contained in this paper has a theoretical significance for further research of philosophical heritage of ancient Roman stoics. It can be used while studying the humanities in the higher school as well as developing the new textbooks.

Key words: *life, individual, mind, thought, wisdom, ethics, way of life.*

Надійшла до редколегії 24.05.2017 р.